

SOME PROBLEMS OF ARABIC GRAMMAR IN "JAMA' AL-DRWS AL-ARBYA" BY SHAYKH MUSTAFA AL-GHALAYINI

Isamutdinov Azizbek Batirovich

Teacher

International Islamic Academy of Uzbekistan

e-mail. mumtoz1990@bk.ru

phone: +998997813423

Mustafa ibn Muhammad Salim ibn Muhiddin ibn Mustafa al-Galayini, one of the famous scholars who was born in Beirut in the 19th century and spent his life spreading knowledge, expressed the following thoughts in his work "Jama' al-Drws al-Arbya":

ШАЙХ МУСТАФО АЛ-ҒАЛАЙИЙНИЙНИНГ “جامع الدروس العربية” АСАРИДАГИ БАЪЗИ БИР АРАБ ГРАММАТИКАСИГА ОИД МАСАЛАЛАР

Исамутдинов Азизбек Батирович

Ўқитувчи

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

e-mail. mumtoz1990@bk.ru

тел: +998997813423

XIX асрда Байрутда туғилиб, илму маърифат тарқатиш йўлида ҳаёт кечирган машҳур олимлардан бири Мустафо ибн Муҳаммад Салим ибн Муҳиддин ибн Мустафо ал-Ғалайийний ўзининг “جامع الدروس العربية” асарида бу борада қуйидаги фикрларни билдиради:

Иштиғол – тўлдирувчининг ўзини талаб қилиб келаётган феълидан олдинга ўтганида феълга ўша тўлдирувчига қайтувчи олмошнинг қўшилишидир. Масалан, **خالدًا أكرمته** - Холидни ҳурмат қилдим. (сўзма-сўз: Холид уни ҳурмат қилдим.) Бундай ҳолатда олдинга ўтган исмни гапнинг бошида келаётганлиги учун бош келишида келтириш афзал, лекин уни тўлдирувчи бўлганлиги учун тушум келишигида ҳам келтириш мумкин. Масалан, **خالدًا رأيته** - Холидни кўрдим. (сўзма-сўз: Холидни уни кўрдим.) Ўз феълидан олдинга ўтган исмни қуйидаги беш ўринда тушум келишигида келтириш устун кўрилади:

- 1) исмдан сўнг буйруқ майлидаги феъл келса, масалан, **خالدًا أكرمه** - Холидни ҳурмат қил;
- 2) исмдан сўнг буйруқ инкор феъли келса, масалан, **الكريم لا تهنه** - Сахийни хор қилма;
- 3) исмдан сўнг дуо мазмунидаги жумла келса, масалан, **اللهم امرئ يسره** - Аллоҳим, ишимни осон қил;

- 4) исм сўроқ юқламаси ҳамзадан сўнг келса, масалан: (Камар сураси, 24-оят) [3];

- 5) сўроқ гапга нисбатан берилган жавоб гап бўлса, масалан, “кимни ҳурмат қилдинг?” деган гапга жавобан берилган қуйидаги гап: **عليًا أكرمته** - Алини ҳурмат қилдим [1: 403].

Мазкур маълумотлардан маълум бўладики, иштиғол бу тўлдирувчининг ўз омили, яъни феълдан олдин келишидир. Бошқача қилиб айтганда тўлдирувчининг гап бошида келиши, десак ҳам бўлади. Маълумки, ўзбек тилидаги феъл кесимли гап ва араб тилидаги феълий жумла таркибидаги феъл кесимнинг одатдаги жойлашув ўрни билан бир-биридан фарқ қилади. Тўлдирувчи эса, одатда, ҳар икки тилда ҳам эгадан кейин келади. Бироқ одатдаги тартиб ўзгарганда эса тўлдирувчи ҳар икки тилда ҳам эгадан олдин, гапнинг бошида келиши мумкин. Ўзбек тилида тўлдирувчи воситали ёки воситасиз бўлишидан қатъий назар гапнинг бошида келганда келишик қўшимчалари ўзгармаган ҳолда қўлланилади. Бироқ бу масалада араб тилида ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Араб тилида тўлдирувчи гапнинг бошида келганда, одатда, бош келишида келади. Бироқ ҳар доим ҳам бошида келганлиги

учун бош келишида келавермайди. Юқорида келтирилган бешта ҳолат гапнинг бошида келган сўзнинг аслида тўлдирувчи эканлигидан келиб чиқиб уни фатҳада келтириш маъкул бўлган ўринлардир.

Ушбу исми куйидаги уч ўринда бош келишида келтириш шарт бўлади: 1) “тўсатдан” маъносини англатувчи اذا сўзидан сўнг келса, масалан, خرجت فاذا الجو يملؤه الضباب - чиқдим. Қарасам ҳавони туман қоплаган, яъни ҳавони туман қоплаганини билмаган ҳолда чиқдим; 2) Ҳол эргаш гап олдида келувчи “الواو” “вов” дан сўнг келса, масалан, جئت و الفرس يركبه اخوك - Отни аканг минган ҳолда келдим; 3) сўроқ, инкор ва шарт юкламалари, ундашни ифодаловчи юкламалар, гап бошида келувчи “лом”, таажжубни ифодаловчи ما , риторик сўроқ гапни ифодаловчи كم олмоши, эгага таъсир қилувчи юкламалардан сўнг келса, масалан, سعيد فأكرمه - Саидни ҳурмат қилдингми?, زهير هل أكرمته? - Зухайрни ҳурмат қилдингми, яъни уни таклиф қилишинг керак, الشر ما فعلته - Ҳолонинг қилмадингми, Халидни таклиф қилмадингми, яъни уни таклиф қилишинг керак, الخير لانا افعله - Ҳолонинг қилмадингми, Яхшилиқни албатта қиламан, أسامة اني أحبه - Усомани албатта мен яхши кўраман. Зухайрни қанчалар ҳурмат қилдим! زهير كم أكرمته! - Зухайрни қанчалар ҳурмат қилдингми! Чунки ушбу юкламалардан кейин келадиган феъл юкламалардан олдинги исмга таъсир қилмайди [1: 405].

Иштиғол қоидаси борасида Мустафо Ғалайийнийдан бошқа олимлар, хусусан, Ин Молик ва Ибн Ақийллар ҳам қимматли маълумотлар келтириб ўтишган. Мустафо Ғалайийний келтириб ўтган фикрлар билан ибн Молик [2: 99] ва Ибн Ақийл [2: 99] ларнинг фикрлари ўртасида қарама-қаршилик йўқ, балки уларнинг ҳар бирининг бу борадаги фикрлари бир-бирини қувватлайди.

Мустафо ибн Муҳаммад Салим ибн Муҳиддин ибн Мустафо ал-Ғалайийний ўзининг “جامع الدروس العربية” асарида бу борада ўз фикрларини билдириб, мавзуни куйидагича гуруҳларга ажратиб келтиради:

1) ноаниқ ва хосланган масдар(мубҳам ва мухтас); 2) барқарор ва барқарор бўлмаган масдарлар; 3) масдарнинг ўринбосари; 4) мафъул мутлақ омили; 5) мафъул мутлақ ҳукмлари; 6) ўз феъли ўрнида келувчи ўринбосар масдар.

Ушбу бобларнинг биринчисида, яъни ноаниқ ва хосланган масдар (мубҳам ва мухтас) лар бобида у мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарларни иккига ажратади: 1) мубҳам масдар; 2) мухтас масдар [1: 411].

Мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарнинг маъноси гап таркибидаги феъл маъносига тенг келса, бундай масдар мубҳам масдар дейилади. Мубҳам масдар фақат феълдан англашилган иш-ҳаракатни таъкидлаш учун келтирилади. Масалан:

تورديم (таъкид билан) – قمت قياماً

Ўғрини урдим (аниқ, шубҳасиз) – ضربت اللص ضرباً

Феъл талаффузда туширилиб, мафъул мутлақ вазифасидаги масдар унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан:

Эшитаман ва итоат қиламан. – سمعاً وطاعة

Талаффузда туширилиб қолдирилган феъл ўрнида келаётган масдарни иккилик ва кўпликда келтириш мумкин эмас.

Мухтас масдар деб иш-ҳаракатнинг турини, ададини ўз феълига нисбатан кўпроқ ифодалаган масдарга айтилади. Масалан:

Ақиллилар юргандек юрдим. – سرت سير العقلاء

Ўғрини икки марта урдим [1: 411]. – ضربت اللص ضربتين

Иккинчи бобда мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарларни барқарор ва барқарор бўлмаган масдарларга бўлади. Бунга кўра, гап таркибида турли гап бўлаклари вазифасида кела олиши мумкин бўлган масдар барқарор бўлмаган масдар дейилади. Фақат мафъул мутлақ вазифасида келадиган масдар эса барқарор масдар дейилади. Бундай масдарлар гапда бошқа вазифада келмайди. Масалан, حذاريك، دواليك، حنانيك، سعديك، لبيك، معاذ، سبحان، каби масдарлар гапда фақат мафъул мутлақ вазифасида келади [1: 412].

Учинчи бобда масдар ўрнида келувчи сўзларга изох бериб уларни ўн иккига бўлади. Булар:

- 1) Ҳаракат номидан шаклланиб чиққан от. Масалан, كَلِمَتَكَ كَلَاماً، سَلِمْتَ سَلاماً
- 2) Мафъул мутлақни аниқлаб келаётган сифат унинг ўнида келиши мумкин. Масалан، سِرْتُ أَحْسَنَ السَّيْرِ
- 3) Мафъул мутлаққа қайтувчи олмош унинг ўнида келиши мумкин. Масалан، اجْتَهَدْتُ لَمْ يَجْتَهِدْهُ غَيْرِي
- 4) Синоними ўрнида келиши мумкин. Масалан، شَنْنْتُ الْكِسْلَانَ بِغَضاً
- 5) Ясалишда асоси бир бўлган ҳаракат номи унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан، وَاللّٰهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً (نوح: 17)
- 6) Иш-ҳаракатнинг турига далолат қилувчи сўз унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан، رَجَعَ الْفَهْقَرِي
- 7) Иш-ҳаракатнинг неча маротаба бажарилганлигини аниқлаб келувчи сон мафъул мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан، أَنْذَرْتُكَ ثَلَاثاً
- 8) Иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган қурол мафъул мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан، ضَرَبْتُ اللَّصَّ سَوْطاً
- 9) مَا أَكْرَمْتُ خَالِدًا؟، أَيْ عَيْشٍ تَعِيشُ؟
- 10) مَا أَكْرَمْتُ شَرْتَ يَوْكَلَامَلَارِي مَا فَعُولُ مَاتْلَقُ وَرْنِيْدَا كَليْشِي مُمْكِن. ماسالان، مَا تَجَلَّسَ أَجْلَسَ، مَهْمَا تَقَفَ أَقَفَ، أَيْ سَيَّرَ تَسَرَّ أَسَرَ
- 11) مَا أَكْرَمْتُ سَوْزَلَارِي مَا فَعُولُ مَاتْلَقْنِيْغ وَرْنِيْدَا كَليْشِي مُمْكِن. ماسالان، فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ (النساء: 129)، سَعَيْتَ بَعْضَ السَّعْيِ، اجْتَهَدْتُ أَيْ اجْتَهَدَ
- 12) مَا فَعُولُ مَاتْلَقُ وَازِيْفَاسِيْدَا كَليْشِي مَاسْدارْغا ИШОРА қилувчи кўрсатиш олмоши мафъул мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан، قُلْتُ ذَلِكَ الْقَوْلَ

Юқорида келтирилган маълумотлардан хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, мафъул мутлақ вазифасида, одатда, масдарлар билан ифодаланади. Бироқ унинг, яъни мафъул мутлақнинг ўринбосарлари келганида масдар эмас, балки ҳаракат номидан шаклланиб чиққан от, кўрсатиш олмоши, *كل وبعض* ва комилликни билдирувчи *أى* сўзлари, *ما و أى و مهما* шарт юкламалари, *ما و أى* сўроқ юкламалари, иш-ҳаракатнинг турига далолат қилувчи сўз ва мафъул мутлаққа қайтувчи олмош кабилар келиши мумкин экан.

Иштиғолда эса сўз асли тушум келишигида бўлган тўлдирувчи бўлганлиги сабабли тушум келишигида ўқилса ҳам, гапнинг бошида келганлиги сабабли бош келишикда ўқилса ҳам бўлар экан.

Фойдаланилган Манба Ва Адабиётлар Рўйхати

1. الشيخ مصطفى غلابيني جامع الدروس العربية، مصر، ٢٠٠٨.
2. شرح بن عقيل على ألفية بن مالك، المجلد-٢، القاهرة، ٢٠٠٥.
3. Куръони карим. Нашрга тайёрловчи: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: Хилол, 2017.